

Korkeakoulukirjastojen rakenteellinen kehittäminen digitaalseksi palveluverkoksi

Kristiina Hormia-Poutanen & Iiris Kuusinen & Jarmo Saarti & Pentti Vattulainen

Opetusministeriö asetti keväällä 2008 hankkeen selvittämään korkeakoulukirjastojen rakenteellista kehittämistä. Sen tavoitteena oli hahmotella korkeakoulukirjastojen tilanne yhdistyvässä korkeakoulukentässä, selvittää yliopistouudistukseen liitännäisten säädösten vaikutukset sekä tutkia keinoja tehostaa kirjastojen toimintaa ja vähentää kustannuksia.

Rakenteellisen kehittämisen hankkeeseen liittyi lukuisia taustaselvityksiä, joiden tarkoituksena oli antaa tarkempaa tietoa mm. korkeakoulukirjastojen organisoinnista ja hallinnosta sekä palvelujen tehokkuudesta. Hankkeen tulokseksi tuotettiin mm. kirjastojen kehittämisen visio vuoteen 2020 sekä joukko ehdotuksia kehittämistoimenpiteiksi, jotka koskettavat sekä kirjastoja että korkeakouluja. Visiossa kehittämisen suunniksi täsmentyvät digitalisoituminen, verkostoituminen, keskittyminen ja kansainvälistyminen.

Selvitystyötä varten nimettiin työryhmä, jonka puheenjohtajana toimi kirjastonjohtaja Jarmo Saarti Kuopion yliopistosta sekä jäsenenä palvelupäällikkö Kristiina Hormia-Poutanen Kansalliskirjastosta, kirjastonjohtaja Iiris Kuusinen Kymenlaakson ammattikorkeakoulusta ja kirjastonjohtaja Pentti Vattulainen Varastokirjastosta. Työryhmä luovutti hankkeen loppuraportin opetusministerille syyskuussa 2009.

Tehtäväksianto ja selvitystyö

Asettamiskirjeen mukaan korkeakoulujen rakenteellisen kehittämisen työryhmän (RAKE) tehtävänä oli hahmotella korkeakoulukirjastojen organisoituminen Suomen uudistuvassa korkeakoululaitoksessa. Työssä tuli ottaa huomioon korkeakoulujen yhdistymisten vaikutukset kirjastojen lukumääriin ja toimintojen tehostamiseen sekä selvittää yliopistolakiuudistuksen vaikutukset korkeakoulukirjastojen toimintaan liittyvissä sää-

döksissä ja rahoituksessa. Lisäksi työryhmän tehtävänä oli selvittää, miten korkeakoulukirjastojen ylläpito- ja muita kustannuksia voidaan vähentää vahvistamalla Kansalliskirjaston asemaa keskitettyjen palvelujen tuottajana sekä mitkä ovat Kansalliskirjaston ja Varastokirjaston yhteistyön tiivistämismahdollisuudet.

RAKE-työryhmä asetti tavoitteekseen, että selvitystyötä tehdään tiiviissä vuorovaikutuksessa korkeakoulukirjastokentän kanssa. Hankkeen aikana järjestettiin yliopistokirjastojen neuvoston työvaliokunnan ja ammattikorkeakoulujen kirjastoyhteistyökonsortion (AMKIT-konsortio) johtoryhmän yhteisiä kokouksia, kokous kirjastojen esittämistä juridisista kysymyksistä sekä kirjastoverkolle suunnattu keskustelutilaisuus Kansalliskirjaston ja Varastokirjaston palveluista.

Raporttiluonnos oli ennen julkaisua kommentoitavana molemmilla kirjastosektoreilla, ja opetusministeriössä järjestettiin kuulemistilaisuus

<i>Kyselyt ja selvitykset</i>	<i>Toteutuksen ajankohta</i>
Asiakaskysely Kansallisista kirjastoverkkopalveluista (Kansalliskirjaston kysely amk-, erikois-, yliopisto- ja yleisille kirjastoille)	Huhti-toukokuu 2008
Lisensiointikysely kirjastoille toimintaympäristön muutoksista	Kesä-elokuu 2008
Korkeakoulukirjastojen määrä, rakenne, rahoitus ja hallinto	Syyskuu 2008
Varastokirjastokysely	Marraskuu 2008
Selvitys keskitetyn verkkoaineiston hankinnan kustannustehokkuudesta	Tammi-Huhtikuu 2009
Selvitys keskitetyn ja hajautetun julkaisuarkistotoiminnan kustannuksista	Syysy 2009

keskeisille sidosryhmille. Loppuraporttiin liitettiin yhteenvedo kuulemistilaisuuden kommentteista. Taustatietoa työryhmä hankki myös kirjastoille suunnattujen kyselyiden sekä muiden selvitysten avulla. Hankkeen aikana toteutettiin seuraavat kyselyt ja selvitykset:

Opetusministeriö asetti hanketta varten myös ohjausryhmän, jonka puheenjohtajana toimi johtaja Leena Vestala opetusministeriöstä. Ohjausryhmässä oli edustajia molemmilta korkeakoulukirjastosektoreilta, Kansalliskirjastosta, Arkistolaitoksesta, FinELib -konsorttiosta ja opetusministeriöstä. Ohjausryhmä kommentoi työryhmän työtä ja raporttiluonnosta sen eri vaiheissa.

Opetuksen ja tutkimuksen muuttuva toimintaympäristö

Korkeakoulujen rakenteellisen kehittämisen tavoitteena on koulutus- ja tutkimustoiminnan laadun parantaminen ja vaikuttavuuden lisääminen tiivistämällä korkeakouluverkkoa ja vahvistamalla korkeakoulujen profiloitumista ja painoaloja. Lisäksi painotetaan korkeakoulujen kansainvälistymistä.

Korkeakoulujen kirjastot ovat keskeinen opetuksen ja tutkimuksen infrastruktuuri, mistä syystä niiden elinkelpoisuuden ja toiminnan laa-

dun varmistaminen on korkeakoululaitoksen kehittämässä olennaisen tärkeää. Kirjastojen rooli palvelujen tuottajana on voimakkaasti muuttumassa myös tieto- ja viestintäympäristön rakentumassa yhä enemmän sähköisten prosessien varaan.

RAKE-hankkeen selvityksessä on tulevaisuusperspektiivi asetettu vuoteen 2020, jonka Opetusministeriö on asettanut rakenteellisen kehittämisen tavoiteaikatauluksi. Korkeakoulukirjastojen toimintaympäristön muutosta seuraavien kymmenen vuoden aikana kuvaavat sanat: digitalisoiminen, keskittäminen, verkostoituminen ja kansainvälistyminen. Muuttuva toimintaympäristö on visioitu selvityksessä seuraavasti:

Vuoteen 2020 mennessä Suomen korkeakoulujen opiskelijoilla, opettajilla ja tutkijoilla on käytössänsä kansainvälinen digitaalinen toimintaympäristö ja sen käyttämiseen liittyvät taidot. Kirjastopalvelut tuotetaan asiakaslähtöisesti verkostossa, jossa aktiivisina toimijoina ovat suomalaiset korkeakoulukirjastot ja niille keskitettyjä palveluita tuottava Kansalliskirjasto sekä kansainväliset yhteistyökumppanit. Varastokirjastosta ja Kansalliskirjastosta muodostettu kirjastoverkon palveluyksikkö tuottaa keskitettyjä palveluita kirjastoille. Korkeakoulukirjastojen tehtävänä on erityisesti oman kehysorganisaation opetuksen ja tutkimuksen palveluiden tarjonta ja tätä tu-

kevan kokoelman muodostaminen. Kirjastoverkon palveluyksikkö tuottaa kansallisia keskitettyjä digitaalisen kirjaston palveluja ja kokoelmi- en säilytyspalveluja. Kansainvälinen yhteistyö on merkittävä osa kirjastojen toimintaa.

Digitalisointi, verkostoituminen, keskittyminen ja kansainvälistyminen

Vision mukaisesti vuonna 2020 merkittävä osa korkeakoulujen opetuksen ja tutkimuksen tarvitsemista tietoaaineistoista tuotetaan ja käytetään digitaalisessa muodossa. Valtaosa tieteellisistä lehdistä on saatu käyttöön lisensoinnin ja tiedeyhteisöjen Open Access -julkaisemisen kautta. E-kirjat ovat tutkimuksen ja opetuksen arkea, ja globaalien digitointitoiminnan ansiosta keskeisen painettu aineisto on suurelta osin digitoitu.

Digitoidun aineiston käytön esteitä on poistettu tekijänoikeuslainsäädäntöä kehittämällä ja myös joustavilla sopimuslisensointikäytännöillä. Digitaalisten aineistojen hallintajärjestelmien merkitys on korostunut. Tietoaaineistot saadaan käyttöön nopeasti ja joustavasti tutkimus- ja oppimisympäristöissä.

Aineistojen pitkäaikaissäilytysjärjestelmät ovat kehittyneet ja muodostavat yhdessä hakupalvelujen kanssa oleellisen osan kansallista infrastruktuuria. Kansalliset digitaaliset palvelut edellyttävät keskitettyjä palvelin- ja ohjelmistoratkaisuja, jotka varmistavat tarkoituksenmukaisen kansallisen ja tietyiltä osin kansainvälisen työnjaon sekä kustannustehokkaat toimintamallit.

Kirjastot yhdistyvät, kokoelmat pienenevät ja työ integroituu tutkimukseen

Korkeakoulukirjastojen ja korkeakoulujen määrä supistuu merkittävästi jo lähivuosina. RAKE-hankkeessa syksyllä 2008 tehdyn kyselyn mukaan kirjastojen toimipisteiden määrä vähenee puoleen seuraavien kolmen vuoden aikana. Kirjastojen yhdistämisistä tapahtuu yksittäisten korkeakoulujen sisällä toimipisteverkon tiivistämi-

sen myötä sekä eri korkeakoulujen yhdistymisten kautta. Kehityssuuntana on, että osa kirjastoista toimii ammattikorkeakoulujen ja yliopistojen yhteisten kampusten palvelukeskuksina, mutta myös muunlaisia yhteisiä kirjastoja perustetaan eri organisaatioiden välille.

Kirjastojen fyysiset kokoelmat pienentyvät todennäköisesti e-aineistojen lisääntymisen ja painetun aineiston digitoinnin myötä. Tässä on kuitenkin otettava huomioon sellaisten tieteenalojen tarve, joissa tullaan lähitulevaisuudessa käyttämään runsaasti painettuja kirjoja. Tilana kirjasto ei kuitenkaan menetä merkitystään, vaan se vakiintuu oppimisympäristöksi ja opiskelijoiden kohtaamis- ja työskentelypaikaksi.

Omassa kehysorganisaatiossaan korkeakoulujen kirjastot integroituvat tutkimukseen ja opetukseen yhä syvemmin. Ne opettavat ja räätälöivät digitaalisen kirjaston palveluita omille asiakkailleen toimien aktiivisesti kansallisissa ja kansainvälisissä verkostoissa. Toimintaympäristön muutos edellyttää kirjastojen henkilöstön monipuolista osaamisen ja verkostoyhteistyön toimintatapojen kehittämistä.

Työryhmän suosituksia

RAKE-työryhmä esittää selvityksessään useita kirjastojen kehittämiseen, resursointiin ja niitä koskevan lainsäädännön tarkasteluun liittyviä suosituksia ja toimenpide-ehdotuksia korkeakoulujen, opetusministeriön, Kansalliskirjaston ym. tahojen toteutettaviksi.

Suomen kirjastoverkon vahvuus perustuu työnjakoon kirjastojen sekä Kansalliskirjaston ja Varastokirjaston kanssa. Työryhmä esittää, että kirjastojen nykyisten ja uusien palvelujen kehittäminen rakennetaan työnjaon ja yhteistyön pohjalle. Erityisen tärkeänä työryhmä pitää ammattikorkeakoulukirjastojen ja yliopistokirjastojen toiminnallisesti tarkoituksenmukaista yhteistyötä sekä korkeakoulukirjastojen palvelujen kehittämistä integroimalla ne entistä tiiviimmin kehysorganisaatiossa tapahtuvaan opetukseen ja tutkimukseen.

Selvityksessään työryhmä suosittaa muun muassa, että

- korkeakoulukirjastojen toiminnallisesti tarkoituksenmukaisia yhdistymisiä jatketaan. Kirjastoista luodaan tarpeeksi suuria yksiköitä, joilla on riittävät resurssit ja osaaminen tarjota kaikki keskeiset tutkimuksen, opetuksen ja alueellisen vaikuttavuuden tieteelliset kirjasto- ja tietopalvelut. Eri organisaatioiden yhteiskirjastoille kehitetään kansalliset sopimusmallit RAKE-hankkeessa luodun pohjan jatkeeksi.
- korkeakoulukirjastot vastaavat paikallisesta ja korkeakoulun mukaisesti profiloituneesta sisällöllisestä palvelusta ja Kansalliskirjaston palveluyksikkö kirjastoverkon yhteisistä palveluista.
- korkeakoulut vahvistavat kirjastoa johtavalle henkilölle budjetti- ja henkilöstövastuut. Hankkeessa syksyllä 2008 tehdyn kyselyn perusteella tämä ei vielä toteudu kaikissa korkeakoulukirjastoissa. Johtamisen merkitys korostuu korkeakoulukirjastojen koon kasvaessa ja toimintarakenteiden laajentuessa. Kirjastojen johtajien on kyettävä osoittamaan erilaisilla mittareilla toiminnan taloudellisuus, tehokkuus ja vaikuttavuus.
- kunkin korkeakoulun strategia sisältää sen kirjastopalveluiden kehittämistavoitteet. Laadukas opetus ja tutkimus edellyttävät korkeatasoisia tietopalveluja. Työryhmä pitää tavoitetasona, että korkeakoulut resursoivat kirjasto- ja tietopalveluihin vähintään 5 % kokonaisbudjetistaan. Kirjastojen toiminnan vertailtavuuden parantamiseksi tulee määrällistä ja laadullista mittaristoa edelleen kehittää. Korkeakoulujen kirjasto- ja tietopalvelutoiminnan kansallista seuraamista varten työryhmä ehdottaa, että opetusministeriö ottaa korkeakouluille annettaviin kirjallisiin palautteisiin yhdeksi arviointikohdaksi kirjastopalveluiden resursoinnin ja laadun vuodesta 2012 alkaen.
- kaikki korkeakoulut sitoutuvat omien tutkimusjulkaisujensa avoimeen julkaisemiseen (Open Access) vuoteen 2015 mennessä. Julkaisuarkistojen ylläpidossa toimintatapa perus-

tuu työnjakoon, jossa palvelinten ja ohjelmiston ylläpito ja kehittäminen hoidetaan kansallisissa palvelukeskuksissa (mm. CSC, Kansalliskirjasto) ja julkaisemiseen liittyvät palvelut paikallisella tasolla. Tekijänoikeuslain muutosten valmistelussa opetusministeriön tulee huomioida opetuksen ja tutkimuksen tarvitsemien aineistojen käytön rajoitteiden poistaminen. Muistiorganisaatiot vaikuttavat omalta osaltaan tekijänoikeuslainsäädännön kehittämiseen niiden toimintaedellytyksiä tukevaksi.

- ammattikorkeakoulu- ja yliopistokirjastot muodostavat yhden yhteisen konsortion/neuvoston, joka toimii korkeakoulukirjastojen yhteistyöelimenä ja palveluiden hankkijana. Yliopistokirjastojen neuvoston ja AMKIT-konsortion tulee nimetä työryhmä selvittämään yhteisen konsortion muodostamista. Tavoitteena on yhteisen konsortion toteutuminen vuonna 2011. Yhteisillä toimintatavoilla, henkilöstöllä ja asiantuntijoilla sekä kirjastojen työpainosten yhdistämisellä voidaan saavuttaa kustannussäästöjä.
- varmistetaan keskeisten keskitettyjen palveluiden suora kansallinen rahoitus. Kirjastoverkon yhteisten peruspalveluiden budjettirahoitusta lisätään 5–10 %:a (300 000 – 600 000 euroa). Rahoitus kohdennetaan tällä hetkellä aliresursoituihin yhteisiin palveluihin: kirjastojärjestelmä, verkkoaineiston hankinta ja digitaalisen kirjaston standardien määrittely ja soveltaminen.
- kirjastoverkon yhteisiä ja laajoja digitalisointimista tukevia infrastruktuurihankkeita viedään eteenpäin keskitetysti.
- tutkimuksen tarvitsemien tietoaaineistojen joustavan ja sektorirajat ylittävän saatavuuden parantamiseksi hankitaan tutkimuksen tarvitsemat keskeiset tietoaaineistot keskitetysti (tutkimuksen perusinfrastruktuuri). Aineistojen joustava saatavuus tehostaa kilpailukykyisen tutkimuksen edellytyksiä korkeakouluissa ja tutkimuslaitoksissa. Verkkoaineiston keskitettyä hankintapalvelua (FinELib) vahvistetaan

tavoitteena, että se välittää noin 80 %:a korkeakoulujen sähköisistä aineistoista ja vähentää kirjastojen omaa aineistojen hankintatyötä.

- Kansalliskirjasto ja korkeakoulukirjastot uusivat keskitettyjen palveluiden ohjausjärjestelmän 2010–2011. Korkeakoulukirjastojen asiantuntemus korkeakouluyhteisön ja opiskelijoiden tarpeista tulee olla yhteisten palvelujen kokonaisuuden ja sen toimintamallin kehittämisen lähtökohtana.
- Kansalliskirjasto ja OPM edistävät 1) takautuvaa digitointia 2) kulttuuriaineistojen tallentamisesta ja säilyttämisestä annetun lain kehittämisestä ja 3) merkittävien kansallisten korpuksien digitointia. Laajamittaisesti toteutettuina ne vähentävät kirjastoverkon varastointi- ja henkilöstökustannuksia ja tuovat kansallisen julkaisuperinnön muun tiedeaineiston saatavuuden tasolle.
- varmistetaan yliopistokirjastoille yliopistolain muutoksesta johtuvien alv-kustannusten korvaaminen rahoituksessa.

Varastokirjaston liittäminen Kansalliskirjastoon

Työryhmä suosittaa lisäksi, että Varastokirjasto liitetään Kansalliskirjastoon ja muodostuva palveluysikkö tuottaa kirjastonverkolle keskitettyjä palveluita. Uusi palveluysikkö toimii esimerkiksi FinELibin palveluperiaatteella siten, että korkeakoulukirjastojen vaikutusvalta varmistetaan kirjastoverkon palveluiden kehittämisessä ja niihin suunnattujen määrärahojen kohdentamisessa.

Yhdistymisestä saatava hyöty on arvioitava sekä lyhyellä että pitkällä aikavälillä. Yhdistämisen edellytyksenä ja yhdistymisestä saatavan lisäarvon ja hyödyn maksimoimiseksi nykyisiä keskeisiä Varastokirjastoon ja mm. kirjastojen maksulliseen palveluun liittyviä säädöksiä on arvioitava uudelleen.

Aikatauluksi ministeriö on kaavaillut, että toimenpiteisiin ryhdytään Kansalliskirjaston kansainvälisen arvioinnin jälkeen – edellyttäen, että

arviointipaneeli näkee yhdistymisen järkeväksi. Arviointi toteutetaan vuonna 2010.

Kirjastoilta on jo saatu palautetta mm. kuulemistilaisuuksissa yhdistymisestä. Varastokirjaston palvelujen maksuttomuus myös tulevaisuudessa on kirjastojen ja myös työryhmän mielestä kynnyksikysymys. Lisäksi kirjastot ovat esittäneet, että tulevassa hallintomallissa varmistetaan kirjastojen vaikutusmahdollisuudet palveluja kehitettäessä. Edelleen kirjastot ovat palautteessaan edellyttäneet, että Varastokirjaston nykyisten peruspalveluiden maksuttomuus säilyy. Kaiken kaikkiaan toiveena on ollut, että nykyisenkaltaisen sujuvan toiminnan tulee voida jatkua.

Kirjastoverkon palveluiden keskittämisellä haetaan järkevää logistista mallia, jossa toisaalta vähän käytetty aineisto on jatkossa tarvitsijoiden käytössä ja jossa digitoinnilla ja kansainvälisellä yhteistyöllä varmistetaan erityyppisten dokumenttien saatavuus kaikkiin suomalaisiin korkeakouluihin. Samalla tämä antaa mahdollisuuden kehittää kirjastojen tietojärjestelmiä tutkimusta ja opetusta paremmin palveleviksi. Keskeistä tässä on yhteistyö ja järkevä työnjako kirjastojen ja palveluysikkö välillä.

Kuinka tästä edetään?

Raportissa esitettyjen toimenpiteiden toteutusvastuussa ovat valtiovalta, korkeakoulut ja niiden kirjastot. Erittäin keskeistä on huomata, että valtiovallan ohjaava rooli vähenee korkeakoululaitoksen autonomian kasvaessa. Näin kirjastoille ja niiden kehysorganisaatioille tulee entistä merkittävämpi rooli uudistusten läpiviemisessä.

Suomalaiselle korkeakoulukirjastotoiminnalle on ollut ominaista verkostoituminen, järkevä työnjako ja kansallisesti toteutetut ja osarahoitetut keskitetyt palvelut. Työryhmä pitää tärkeänä, että tätä taloudellista, tehokasta ja tietoresursseja laajaan käyttöön saattavaa tuloksellista toimintatapaa ei lopeteta vaan että se sovitetaan uudistuvaan toimintaympäristöön.

Korkeakoulujen kirjastot ovat keskeinen resurssi yliopistoille ja ammattikorkeakouluille niiden

perustehtävien toteuttamisessa: tiede ja osaaminen perustuvat aikaisemmalle tutkimukselle, joka näyttäytyy erilaisina julkaisuina. Kirjastojen perustehtävänä on tallentaa, järjestää ja saattaa nämä julkaisut käyttöön ja opettaa ja opastaa niiden käytössä. Myös tämän tehtävän vaatimukset kasvavat informaation määrän kasvaessa ja toimintaympäristön kansainvälistyessä.

Korkeakoulupuhe on osin muuttumassa säästämispuheeksi ja erityisesti säästön kohteeksi tässä puheessa ovat joutumassa palvelut. Kirjastot tietävät kuitenkin hyvin konkreettisesti, että tietoresurssien ja niihin liittyvän osaamisen kustannukset kasvavat koko ajan.

Korkeakoululaitos on investointi, joka tuottaa kansakunnalle sekä taloudellista että henkistä pääomaa. Informaatio vastaavasti on hyödyke, jonka optimituottavuus saavutetaan kun sen saatavuus on turvattu kaikille maailman kansoille, kaikille yksilöille. Kirjastot ovat keskeinen osa tätä uuden tietämyksen ja osaamisen infrastruktuuria. Kirjastojen tuleekin kyetä entistä selvemmin osoittamaan jatkossa niiden tarjoama konkreettinen ja välillinen hyöty oman korkeakoulunsa perustehtäviin – oppimiseen ja tutkimukseen. 📖

Lisätietoja

Korkeakoulukirjastojen rakenteellisen kehittämisen hanke:

www.kansalliskirjasto.fi/kirjastoala/rake.html

Korkeakoulukirjastojen rakenteellisen kehittämisen hankkeen raportti: Opetuksen ja tutkimuksen toimintaympäristö 2020 – korkeakoulukirjastojen rakenteellinen kehittäminen digitaalisiksi palveluverkoksi. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2009:26, on luettavissa [www-osoitteessa: http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2009/Korkeakoulukirjastot_digitaalisiksi_palveluverkoksi.html](http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2009/Korkeakoulukirjastot_digitaalisiksi_palveluverkoksi.html)

Tietoa kirjoittajista:

*Kristiina Hormia-Poutanen, johtaja,
Kansalliskirjasto
email. kristiina.hormia-poutanen@helsinki.fi*

*Iiris Kuusinen, kirjastonjohtaja, FT
Kymenlaakson ammattikorkeakoulu
email. iiris.kuusinen@kyamk.fi*

*Jarmo Saarti, kirjastonjohtaja, FT
Kuopion yliopisto
email. jarmo.saarti@uku.fi*

*Pentti Vattulainen, kirjastonjohtaja
Varastokirjasto
email. pentti.vattulainen@nrl.fi*